

Ορεινές Περιοχές της Ελλάδας. Χαρακτηριστικά και Στρατηγικές Ανάπτυξης

Έλσα Μιχαηλίδου, Γεωπόνος, ΜΔΕ του Ε.Μ.Π. «Περιβάλλον και Ανάπτυξη», Υπ. Δρ. Ε.Μ.Π.
Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) του Ε.Μ.Π.
Σεπτέμβριος 2008

Ορισμός των ορεινών περιοχών

Σύμφωνα με έρευνα που διεξήχθη για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) (NORDREGIO, 2004) στην περιοχή της Ευρώπης η οποία μελετήθηκε (Ευρώπη των 25 συν Ελβετία, Νορβηγία, Βουλγαρία και Ρουμανία), οι ορεινές κοινότητες καταλαμβάνουν το 40,6% της συνολικής έκτασης και σε αυτές κατοικούν 94,3 εκατ. άνθρωποι που αντιστοιχούν στο 19,1% του συνολικού πληθυσμού. Συγκεκριμένα στην Ελλάδα η έκταση των ορεινών κοινοτήτων καταλαμβάνει το 77,9% της χώρας γεγονός το οποίο καθιστά την Ελλάδα την πιο ορεινή χώρα της Ε.Ε. μαζί με την Αυστρία, ενώ σύμφωνα με την απογραφή της Ε.Σ.Υ.Ε. το 2001 το ποσοστό των ορεινών και ημιορεινών Δήμων και Κοινοτήτων ήταν 61,6% με έκταση ίση με το 71,3% της χώρας. Οι διαφορές αυτές στα ποσοστά οφείλονται στους διαφορετικούς ορισμούς που χρησιμοποιήθηκαν για την οριοθέτηση των ορεινών περιοχών.

Σύμφωνα με το ενημερωτικό σημείωμα του Υπουργείου Γεωργίας (17/7/1997) (Καρανικόλας και Μαρτίνος 1999) για την ένταξη των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδας στις περιοχές της Οδηγίας 75/268/ΕΟΚ :

Α. Στις *Ορεινές Περιοχές* (Άρθρο 3, Παρ. 3) εντάσσονται Δήμοι, Κοινότητες και Οικισμοί που έχουν τις ακόλουθες προϋποθέσεις:

- (α) η κτηματική τους έκταση βρίσκεται σε υψόμετρο πάνω από 800 μέτρα,
- (β) η κτηματική τους έκταση βρίσκεται μεταξύ 600-800 μέτρων και οι κλίσεις του εδάφους είναι τουλάχιστον 16%,
- (γ) η κτηματική τους έκταση βρίσκεται σε υψόμετρο κάτω από 600 μέτρα με κλίσεις εδάφους τουλάχιστον 20%.

Εάν ένας Δήμος, Κοινότητα ή Οικισμός έχει μία από τις παραπάνω περιπτώσεις σε ποσοστό κτηματικής έκτασης τουλάχιστον 80% ή το άθροισμα των περιπτώσεων (α), (β), (γ) είναι τουλάχιστον 80% επί του συνόλου της κτηματικής τους έκτασης, τότε είναι δυνατόν να προταθεί για ένταξη στις ορεινές περιοχές.

Β. Στις *Μειονεκτικές Περιοχές* (Άρθρο 3, Παρ.4) εντάσσονται πολλοί Δήμοι, Κοινότητες ή Οικισμοί που αποτελούν ομοιογενείς ζώνες και χαρακτηρίζονται από χαμηλή πυκνότητα πληθυσμού, άγονο έδαφος και χαμηλό εισόδημα. Ειδικότερα θα πρέπει:

- (α) η πυκνότητα του πληθυσμού να είναι μέχρι 45 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο,
- (β) το γεωργικό εισόδημα να είναι μικρότερο του 80% του μέσου όρου της χώρας,
- (γ) οι αποδόσεις των κυριότερων καλλιεργειών να είναι μέχρι 80% του μέσου όρου της χώρας.

Γ. Στις *Περιοχές με Ειδικά Προβλήματα* (Άρθρο 3, Παρ.5) εντάσσονται σε ζώνες, Δήμοι και Κοινότητες νησιωτικών και παραμεθωρίων περιοχών, που έχουν, λόγω της θέσης τους, ειδικά προβλήματα, το γεωργικό εισόδημά τους φθάνει μέχρι το 80% του μέσου όρου της χώρας και η γονιμότητα των εδαφών τους είναι χαμηλή (αποδόσεις κυριότερων καλλιεργειών μικρότερες του 80% του μέσου όρου της χώρας).

Η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε.) διακρίνει τις πεδινές, ημιορεινές και ορεινές κοινότητες ως εξής:

Α. *Πεδινές*: οι Κοινότητες εκείνες που η εδαφική περιοχή τους βρίσκεται στο σύνολό της ή κατά το μεγαλύτερο μέρος, σε οριζόντιο ή ελαφρώς κεκλιμένο έδαφος και σε υψόμετρο μικρότερο των 800 μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας. Κλίσεις του εδάφους που δημιουργούν υψομετρικές διαφορές από 100 μέχρι 150 μέτρα για μικρές Κοινότητες και από 200 μέχρι 300 μέτρα για τις μεγάλες Κοινότητες της Θράκης και της Μακεδονίας είναι ανεκτές για την κατηγορία αυτή

(πεδινές). Στην περίπτωση που ένα βουνό καλύπτει μικρό τμήμα της Κοινοτικής περιοχής (μέχρι το 1/3), θεωρήθηκε ότι δε μεταβάλλει το χαρακτήρα της Κοινότητας.

Β. Ημιορεινές: οι Κοινότητες εκείνες που η εδαφική περιοχή τους βρίσκεται στις υπώρειες των βουνών (ορέων) ή η έκτασή τους μοιράζεται η μισή περίπου στην πεδιάδα και η άλλη μισή στο βουνό, αλλά πάντα με υψόμετρο μέχρι 800 μέτρα, για το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής της Κοινότητας.

Γ. Ορεινές: οι Κοινότητες εκείνες που η εδαφική τους επιφάνεια είναι πολύ κεκλιμένη και κατ'εξοχήν ανώμαλη, χωρίζεται δε από χαράδρες ή καλύπτεται από ορεινούς όγκους που δημιουργούν πολλαπλές και βαθιές εδαφικές πτυχώσεις με υψομετρικές διαφορές μεγαλύτερες από 400 μέτρα. Επίσης όλες εκείνες οι Κοινότητες που η εδαφική τους επιφάνεια ή μεγάλο μέρος της βρίσκεται σε υψόμετρο ανώτερο από 800 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας.

Τέλος, σύμφωνα με την έρευνα του NORDREGIO (2004) οι τοπογραφικά ορεινές περιοχές ορίζονται ως εξής:

- Πάνω από 2500m όλες οι περιοχές θεωρούνται ορεινές.
- Ανάμεσα στα 1500m και στα 2500m θεωρούνται ορεινές όλες οι περιοχές με κλίση μεγαλύτερη από 2° σε ακτίνα 3km.
- Ανάμεσα 1000m και στα 1500m, πρέπει για να θεωρείται μια περιοχή ορεινή να ικανοποιεί ένα από τα εξής δύο κριτήρια: (α) η κλίση σε ακτίνα 3km να είναι μεγαλύτερη από 5°, (β) η υψομετρική διαφορά σε ακτίνα 7km να είναι τουλάχιστον 300m.
- Ανάμεσα στα 300m και στα 1000m, απαιτείται μόνο το κριτήριο (β) από τα προηγούμενα.

Κάτω από τα 300m, υπολογίστηκε η τυπική απόκλιση για 8 κατευθύνσεις σε διάφορα σημεία του ψηφιακού υψομετρικού μοντέλου της Ε.Ε., και όπου το αποτέλεσμα ήταν μεγαλύτερο από 50m, θεωρήθηκε ότι το τοπογραφικό ανάγλυφο ήταν αρκετά απότομο για να θεωρηθεί ως ορεινή περιοχή, αν και σε χαμηλό υψόμετρο.

Συμπερασματικά, όσον αφορά στο θέμα του ορισμού των ορεινών περιοχών, παρατηρούμε ότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους ορισμούς τους οποίους χρησιμοποιεί η Ευρωπαϊκή Ένωση και σε αυτούς τους οποίους ακολουθούν τα ίδια τα κράτη μέλη όπως η Ελλάδα και η Αυστρία (Dax, 2004), γεγονός που από μόνο του δημιουργεί αμφιβολία για το κατά πόσο οι πολιτικές και τα μέτρα της Ε.Ε. για τις ορεινές περιοχές, και κατ'επέκταση των κρατών μελών, είναι στοχευμένα και μπορούν να αντιμετωπίσουν ολοκληρωμένα και αποτελεσματικά τα ιδιαίτερα και πολυδιάστατα οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα των ορεινών περιοχών.

Φυσική και κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα

Ο ορεινός όγκος της χώρας μας αποτελείται από 3.345 Δήμους, Κοινότητες και Οικισμούς, καταλαμβάνει έκταση 77,6 εκ. στρ. από τα οποία τα 13,08 εκ. στρ. είναι έκταση που μπορεί να καλλιεργηθεί, τα 36,42 εκ. στρ. είναι βοσκότοποι και τα 24,02 είναι δάση (Παπαδημάτου και Ρόκος, 2004).

Οι ορεινές περιοχές της Ελλάδας, όπως άλλωστε συμβαίνει στην πλειοψηφία των ορεινών περιοχών του κόσμου, αντιμετωπίζουν συγκεκριμένα προβλήματα τα οποία εστιάζονται κυρίως στην εγκατάλειψη και ερήμωσή τους, στην γήρανση του πληθυσμού, στον οικονομικό μαρασμό, στον κατακερματισμό των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, στη μικρή βλαστητική περίοδο, στις ακραίες καιρικές συνθήκες, στο έντονα και ραγδαία εναλλασσόμενο ανάγλυφο, στην έλλειψη βασικών υποδομών σε θέματα υγείας, παιδείας, επικοινωνίας κ.λπ. και στις απειλές που δέχεται το μοναδικό αλλά και ιδιαίτερα ευαίσθητο και ευάλωτο φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον τους (Μιχαηλίδου και Ρόκος, 2004, Παπαδημάτου και Ρόκος, 2004, Ρόκος, 2004, 2007). Τα προβλήματα αυτά είναι απόρροια τόσο των ιδιαιτεροτήτων του ελληνικού φυσικού περιβάλλοντος, όσο και των κοινωνικών, πολιτικών, πολιτισμικών και οικονομικών συνθηκών και συγκυριών οι οποίες καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό συγκεκριμένες περιόδους της ελληνικής ιστορίας (Ρόκος, 2004).

Στην Ελλάδα οι ορεινές κοινότητες ερημώθηκαν την περίοδο της μαζικής μετανάστευσης από τα χωριά προς τις μεγάλες πόλεις και το εξωτερικό τις δεκαετίες του 1950, 1960 και 1970. Η μαζική αποχώρηση του ορεινού πληθυσμού οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις συγκρούσεις του εμφυλίου πολέμου και τις διώξεις που ακολούθησαν τα χρόνια της εθνικής αντίστασης στη γερμανική κατοχή

(Ρόκος, 1980, 1993, 1994). Συγκεκριμένα στοιχεία για τις ορεινές περιοχές υπάρχουν από το 1971 και έπειτα. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, ο ορεινός πληθυσμός της Ελλάδας μειώθηκε δραματικά τη δεκαετία του 1970 και λιγότερο τη δεκαετία του 1980.

Πίνακας 1: Κατανομή Πληθυσμού σε Ορεινές και Ημιορεινές Περιοχές

Έτος	Συνολικός πληθυσμός	Ημιορεινός πληθυσμός	Ποσοστό ημιορεινού πληθ. επί του συνόλου	Ορεινός πληθυσμός	Ποσοστό ορεινού πληθ. επί του συνόλου
1971	8.768.641	1.781.689	20,3%	1.047.894	12%
1981	9.740.417	2.085.574	21,4%	941.973	9,7%
1991	10.259.900	2.236.351	21,8%	939.843	9,2%

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε.

Ως αναπόδραστη συνέπεια των μεταβολών αυτών, κατά τη διάρκεια των τελευταίων 50 χρόνων, απωλέσθηκε ένα μεγάλο μέρος των τοπικών παραδόσεων, εγκαταλείφθηκε ένα σημαντικό κομμάτι του οικιστικού πλούτου (σχολεία και κατοικίες), χάθηκαν παραδοσιακά αρχιτεκτονικά μνημεία και παραδοσιακές δεξιότητες και επαγγέλματα (Παπαδημάτου και Ρόκος, 2004).

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά και από τα πιο σοβαρά διαρθρωτικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η ελληνική γεωργία, το οποίο μάλιστα επιτείνεται δραματικά στις ορεινές περιοχές, είναι ο κατακερματισμός και η μεγάλη διασπορά των Μοναδιαίων Ιδιοκτησιών / Χρήσεων / Εκμεταλλεύσεων Γης (ΜΙΧΕΓ) (Ρόκος, 1980). Το γεγονός ότι μόνο το 30% περίπου της συνολικής έκτασης της ορεινής και ημιορεινής κατά 70% Ελλάδας αποτελεί γεωργική γη, εντείνει το πρόβλημα του κατακερματισμού και της διασποράς του γεωργικού κλήρου. Ακόμη, το ποσοστό της αρδευόμενης γεωργικής γης είναι χαμηλό, ο μέσος όρος ηλικίας των αρχηγών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων είναι υψηλός και η επαγγελματική τους εκπαίδευση ελλιπής.

Στην ορεινή γεωργία επικρατούν ιδιαίτερα δυσμενείς εδαφοκλιματικές συνθήκες (μεγάλο υψόμετρο, έντονες κλίσεις εδάφους, φτωχή άρδευση, βοσκότοποι κατάλληλοι μόνο για αιγοπρόβατα, μικρή βλαστική περίοδος). Την περίοδο 1987-1993 ο αριθμός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων των ορεινών περιοχών μειώθηκε κατά 15,7% και η χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση κατά 12,8%, ενώ οι αντίστοιχοι αριθμοί για το σύνολο της χώρας είναι 14,1% και 6,9%, γεγονός που υποδηλώνει ότι η μείωση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων δεν οφείλεται σε ενδεχόμενη συγχώνευση και αύξηση του μεγέθους τους, αλλά σε διαρκώς αυξανόμενη εγκατάλειψη των γεωργικών εκτάσεων (Μιχαηλίδου και Ρόκος, 2004, Michailidou and Rokos, 2005). Εκτιμάται ότι το μέσο μέγεθος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων των ορεινών περιοχών δεν ξεπερνά τα 33 στρεμ. που αντιστοιχεί μόλις στο 75% του Μ.Ο. χώρας ενώ το ανάγλυφο και η πολυσχιδής υδρογραφική μορφολογία επιτείνουν το πρόβλημα του πολυτεμαχισμού (6,8 αγροτεμάχια έναντι 4,8 του μ.ο. της χώρας) (Καρανικόλας και Μαρτίνος, 1999, Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., 2000β).

Επιπλέον, οι ορεινές περιοχές εμφανίζουν τον υψηλότερο δείκτη γήρανσης των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων με ποσοστό εκμεταλλεύσεων με αρχηγούς ηλικίας άνω των 55 ετών 60,5 %. Στην ίδια έρευνα της ΕΣΥΕ αναφέρεται ότι το έτος 1993, από τους 1.767.250 αρχηγούς και μέλη νοικοκυριών που εργάζονται στη γεωργία σε όλη τη χώρα, ένα ποσοστό 25,1% είναι κάτοικοι ορεινών περιοχών και από αυτούς το 32,2% έχει ως αποκλειστική απασχόληση τη γεωργία, έναντι ποσοστού 27,4% που ισχύει για το σύνολο της χώρας.

Όσον αφορά στις απειλές που δέχεται το φυσικό περιβάλλον και η βιοποικιλότητα, αυτές αφορούν κυρίως σε περιοχές όπου ο μαζικός τουρισμός είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένος, π.χ. χιονοδρομικός τουρισμός ή όπου λαμβάνουν χώρα δραστηριότητες επιβαρυντικές για το περιβάλλον, π.χ. λατομεία, μεγάλα οδικά έργα κ.λπ., χωρίς βέβαια να μπορεί κανείς να αγνοήσει τις όλο και εντονότερες πιέσεις λόγω της πλανητικής κλιματικής αλλαγής, όπως είναι η μείωση των χιονοπτώσεων και η αύξηση της συχνότητας ακραίων καιρικών φαινομένων με αποτέλεσμα την εμφάνιση, πλημμυρών, κατολισθήσεων και άλλων καταστροφών.

Τέλος, οι ορεινές περιοχές αποτελούν ακόμα πόλους διατήρησης και μετάδοσης των τοπικών παραδόσεων και των τοπικών δεξιοτήτων και τεχνογνωσίας. Ο κίνδυνος εγκατάλειψής τους ή/και οι αναπτυξιακές στρατηγικές οι οποίες δεν είναι προσαρμοσμένες στον ιδιαίτερο φυσικό και κοινωνικοοικονομικό χαρακτήρα τους μπορεί να αλλοιώσουν τον ιδιαίτερο πολιτισμικό πλούτο τους.

Στρατηγικές ανάπτυξης του ορεινού χώρου στην Ελλάδα

Η ιδιαίτερη φυσική και κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα των ορεινών περιοχών της Ελλάδας καθιστά αναγκαία τη χάραξη και άσκηση ολοκληρωμένης πολιτικής για την Αξιοβίωτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξή τους, δηλαδή την ταυτόχρονα οικονομική, κοινωνική, τεχνική/τεχνολογική, πολιτική και πολιτισμική, η οποία θα τελείται σε διαλεκτική αρμονία και με σεβασμό στον Άνθρωπο, όπως αυτός εντάσσεται ειρηνικά και δημιουργικά στο φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον των ορεινών περιοχών, ως αναπόσπαστο μέρος τους και όχι ως κυρίαρχος ιδιοκτήτης, "επενδυτής", ή εκμεταλλευτής τους (Ρόκος 1999, 2001).

Παρά τον ορεινό χαρακτήρα της χώρας μόλις την τελευταία δεκαετία άρχισαν να λαμβάνονται μέτρα ειδικά για την προστασία και την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών της χώρας μας. Μέχρι τότε λαμβάνονταν μόνο κάποια αποσπασματικά αναπτυξιακά μέτρα προσαρμοσμένα στην κυρίαρχη αντίληψη για οικονομική μεγέθυνση και τομεακή ανάπτυξη.

Όσον αφορά στο κλαδικό μοντέλο ανάπτυξης που ακολουθήθηκε τη δεκαετία του '80 με έμφαση στη γεωργία, δεν θα μπορούσε επιτύχει, καθώς οι ιδιαίτερες φυσικές, περιβαλλοντικές, κλιματικές και εδαφικές συνθήκες των ορεινών περιοχών τις καθιστούν ακατάλληλες για εντατικά συστήματα γεωργίας.

Η δεκαετία του '80, και ιδιαίτερα το δεύτερο μισό, χαρακτηρίζεται από την αύξουσα επιρροή των ευρωπαϊκών πολιτικών. Το 1981 παρουσιάζεται από το Υπουργείο Γεωργίας ο πρώτος κατάλογος κατάταξης ορισμένων περιοχών της χώρας στις μειονεκτικές, σύμφωνα με την Οδηγία 75/268 της ΕΟΚ. Το Πενταετές Πρόγραμμα Κοινωνικοοικονομικής Ανάπτυξης της Χώρας 1978-1982, περιελάμβανε μέτρα σχετικά με την Οδηγία (χρηματοδότηση κατά 40-50% έργων υδρευτικών, αρδευτικών, αντιπλημμυρικών, βελτίωσης βοσκοτόπων κτλ. και άμεσες χρηματικές παροχές στους αγρότες). Τα σχετικά μέτρα τα οποία εφαρμόστηκαν μέχρι το 1985, χαρακτηριζόταν από την προσπάθεια της Ελλάδας να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονταν και να καλύψει το υπόλοιπο τμήμα των απαιτούμενων δαπανών από εθνικούς πόρους. Οπωσδήποτε πάντως άρχισε να διαμορφώνεται μια καινούρια πολιτική που φαινόταν να ενδιαφέρεται για την αναζωογόνηση της ελληνικής περιφέρειας, παρά τις όποιες διοικητικές, διαχειριστικές, κ.λπ. εμπλοκές και ανεπάρκειες (Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., 2000β).

Μετά το 1985 άρχισε να κατανοείται και να διαδίδεται στην Ελλάδα μια έννοια της «ολοκληρωμένης ανάπτυξης» με την απόφαση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας να χρηματοδοτήσει τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (ΜΟΠ) (1986-1993). Στόχος των ΜΟΠ ήταν η χρηματοδότηση τοπικών-ολοκληρωμένων προγραμμάτων ανάπτυξης, με τα οποία ο αγροτικός τομέας θα συνδεόταν με τους άλλους τομείς και κλάδους σε τοπικό επίπεδο, ώστε να πολλαπλασιασθούν οι αναπτυξιακές επιδόσεις σε προϊόν και θέσεις εργασίας. Ακόμη και στο εσωτερικό του αγροτικού τομέα, σε κάθε οικονομική δραστηριότητα θα έπρεπε να ενισχύονται επιμέρους δράσεις οι οποίες θα αλληλοϋποστηρίζονταν και θα συνδέονταν με την εκπαίδευση, την κατάρτιση, τον πολιτισμό (πχ. ανάδειξη της λαϊκής παράδοσης, κλπ.). Οι δημόσιοι και ιδιωτικοί φορείς που ήταν υπεύθυνοι για το σχεδιασμό και την υλοποίηση της σχετικής αναπτυξιακής προσπάθειας δεν μπόρεσαν να προσαρμοσθούν στη νέα αντίληψη για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών και συνεχίστηκε στην πράξη η εφαρμογή του μοντέλου της κλαδικής ανάπτυξης.

Τα επόμενα χρόνια προωθήθηκε η ανάπτυξη του μαζικού χιονοδρομικού τουρισμού (Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., 2000γ). Το αποτέλεσμα της στρατηγικής αυτής ήταν η ύπαρξη κάποιου εποχιακού εισοδήματος για τους κατοίκους το οποίο όμως δεν ήταν σε όλες τις περιπτώσεις αρκετό για να τους συγκρατήσει όλο το χρόνο στην πατρίδα τους, αλλά και η επιβάρυνση του φυσικού περιβάλλοντος και η αλλοίωση του τοπικού πολιτισμικού χαρακτήρα, καθώς δεν πάρθηκαν σε όλες

τις περιπτώσεις ολοκληρωμένα μέτρα για την διατήρηση για παράδειγμα της τοπικής αρχιτεκτονικής.

Ταυτόχρονα προωθήθηκαν οι ήπιες μορφές τουρισμού, όπως ο αγροτουρισμός, ο πολιτιστικός τουρισμός, ο οικοτουρισμός, ο ιαματικός και ο φυσιολατρικός τουρισμός (με καγιάκ, ράφτινγκ, ορεινή ποδηλασία, πεζοπορία, ιππασία, κ.λπ.) ως συμπληρωματικές δραστηριότητες της ορεινής γεωργίας (Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., 2000α).

Για την περίοδο 2007-2013 η πολιτική ανάπτυξης του ορεινού χώρου στην Ελλάδα περιγράφεται στο Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (ΕΣΠΑ) 2007-2013 (Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών, 2007). Σύμφωνα με το ΕΣΠΑ 2007-2013 για την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών δεν θα υιοθετηθεί διαφοροποιημένη πολιτική σε επίπεδο Περιφερειών αλλά η στρατηγική ανάπτυξης του ορεινού χώρου πρέπει να είναι κοινή σε όλη τη χώρα καθώς τα προβλήματα των περιοχών αυτών είναι κοινά σε όλες τις Περιφέρειες.

Η στρατηγική ανάπτυξης του ορεινού χώρου *«αποσκοπεί στην ανασυγκρότηση των δραστηριοτήτων παραγωγής και κατοίκησης και στην αντιμετώπιση των πιέσεων που εμφανίζονται σε ορισμένες περιοχές εξαιτίας της τουριστικής και οικιστικής ανάπτυξης. Προέχει η διασφάλιση της ευρύτερης οικολογικής και πολιτιστικής σημασίας του ορεινού χώρου και η βιώσιμη οικονομική του ανάπτυξη με συνδυασμό παραδοσιακών και σύγχρονων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων συμβατών με το περιβάλλον αλλά και τους κανόνες της αγοράς. Με βάση τα παραπάνω, η ανάπτυξη του τουρισμού και ιδιαίτερα του τουρισμού μικρής κλίμακας, η διατήρηση της άσκησης της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, η ανάδειξη της οικολογικής και κοινωνικής σημασίας των δασών και η δημιουργία/διατήρηση της μικρής βιοτεχνίας, αποτελούν διακριτές ενότητες παρεμβάσεων»* (Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών, 2007). Όπως τονίζεται, είναι επιθυμητή η συγκρότηση ενός πολυλειτουργικού προτύπου ανάπτυξης.

Επίσης η πολιτική που θα ασκηθεί θα πρέπει να περιορίζει τις επιπτώσεις από:

- τις χωρίς μακροχρόνιο ορίζοντα οικονομικές και παραγωγικές δραστηριότητες με αρνητική επίδραση στους φυσικούς και πολιτιστικούς πόρους,
- τις πιέσεις από έντονη τουριστική ανάπτυξη,
- τα μεγάλα έργα υποδομής και ενέργειας και
- τις πιέσεις της οικιστικής ανάπτυξης.

Συνοπτικά, οι άξονες στους οποίους δίνεται προτεραιότητα για την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών για την περίοδο 2007-2013 είναι η γεωργία, το περιβάλλον, ο τουρισμός και ο πολιτισμός.

Συγκεκριμένα σύμφωνα με το Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο Αγροτικής Ανάπτυξης 2007-2013 (Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, 2007), η αγροτική ανάπτυξη του ορεινού χώρου στοχεύει σε ένα πολυλειτουργικό μοντέλο με έμφαση στην παραγωγή «εδικών προϊόντων» (προϊόντα τοπικά, ειδικού τύπου και τεχνολογίας, υψηλής ποιότητας, κ.λπ.) ώστε να μην μπορούν να εκτοπισθούν από τα φθηνότερα προϊόντα άλλων περιοχών. Επίσης γίνεται λόγος για προώθηση ευκαιριών πολυαπασχόλησης, διασφάλιση συνθηκών ίσων ευκαιριών μεταξύ των δύο φύλων, αξιοποίηση του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, αναβάθμιση των υποδομών, προστασία και ανάδειξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των περιοχών της υπαίθρου που θα συμβάλουν στη βελτίωση της ελκυστικότητας ως περιοχές κατοίκησης και στην προσέλκυση επενδύσεων.

Η βιολογική γεωργία θεωρείται πρόκληση για τις ορεινές περιοχές καθώς η εκτατική κτηνοτροφία που εφαρμόζεται μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε βιολογική και στο πλαίσιο της εξαγγελίας μέτρων για την αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής παγκοσμίως και της πρόληψης της ερημοποίησης τίθενται συγκεκριμένοι στόχοι για αύξηση κατά 36.621ha των δασωμένων εκτάσεων για την περίοδο 2004-2012.

Οι στρατηγικές τοπικής ανάπτυξης στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές θα εξακολουθήσουν να αναπτύσσονται μέσω της προσέγγισης LEADER και θα έχουν ολοκληρωμένο και πολυτομεακό χαρακτήρα.

Στον τομέα της προστασίας του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος εξαγγέλλονται δράσεις που σχετίζονται με ανακαινίσεις χωριών και χαρακτηρισμένων παραδοσιακών οικισμών, καθώς και

με την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, την προστασία και διαχείριση των υδατικών πόρων, την πρόληψη των περιβαλλοντικών κινδύνων και την προστασία της βιοποικιλότητας (Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., 2007α).

Τέλος για την περίοδο 2007-2013 το Υπουργείο Τουριστικής Ανάπτυξης προαναγγέλλει τη βελτίωση της πρόσβασης στις ορεινές περιοχές και την προβολή τους, την προώθηση ειδικών μορφών τουρισμού και του θεματικού τουρισμού στις περιοχές αυτές και τον εκσυγχρονισμό και την αναβάθμιση των χιονοδρομικών κέντρων (Υπουργείο Τουριστικής Ανάπτυξης, 2006).

Σημαντική εμπλοκή στην στρατηγική ανάπτυξης του ορεινού χώρου έχει ο Εθνικός Χωροταξικός Σχεδιασμός καθώς και τα Ειδικά Χωροταξικά Σχέδια.

Σύμφωνα με το Άρθρο 9 του Γενικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού που ψηφίστηκε τον Ιούλιο του 2008 (ΦΕΚ Α 128/2008), στον ορεινό χώρο επιδιώκεται η ανασυγκρότηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων, η συγκράτηση του πληθυσμού και η ισόρροπη σχέση μεταξύ πόλης και υπαίθρου με τη στήριξη, μεταξύ άλλων, των δυναμικότερων μικρών οικισμών. Οι γενικές κατευθύνσεις οι οποίες θα εξειδικευτούν στο Ειδικό Χωροταξικό για τον Ορεινό χώρο είναι η αντιμετώπιση της δημογραφικής αποψίλωσης με την ενίσχυση των υποδομών/υπηρεσιών και των δυνατοτήτων απασχόλησης, η ανάδειξη των συγκριτικών πλεονεκτημάτων κάθε παραγωγικού πόρου, η στήριξη των δραστηριοτήτων της τοπικής ενδοχώρας για την κοινωνική και οικονομική ανασυγκρότηση, η διαφύλαξη των τοπίων, των δασών, των περιβαλλοντικών χαρακτηριστικών, η προστασία και ανάδειξη των πολιτιστικών πόρων ως αναπτυξιακών πόρων, η διευκόλυνση της πρόσβασης σε υποδομές, επικοινωνία και γνώση και η ενίσχυση των δυναμικών ορεινών οικισμών που λειτουργούν ως κόμβοι διοίκησης, υπηρεσιών και μεταφορών. Επίσης το Άρθρο 10 για τη διατήρηση, προστασία και ανάδειξη του εθνικού φυσικού και πολιτιστικού πλούτου και για τη διαχείριση των φυσικών πόρων, σχετίζεται άμεσα με την προστασία και την ανάπτυξη του ορεινού χώρου. Συγκεκριμένα προσδιορίζονται οι περιοχές προτεραιότητας για την ανάδειξη και προστασία του φυσικού περιβάλλοντος σε εφαρμογή των διεθνών και κοινοτικών δεσμεύσεων της χώρας και δίδονται γενικές κατευθύνσεις μεταξύ άλλων για την προστασία του εδάφους, την αντιμετώπιση των κλιματικών αλλαγών και την προστασία των δασών. Ανάμεσα σε άλλα εξαγγέλλεται η κατάρτιση μητρώου ποιότητας εδαφών και η παρακολούθηση της εξέλιξής τους, η ταχεία προώθηση της χρήσης ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, η κατάρτιση δασολογίου, μέτρα πρόληψης των δασικών πυρκαγιών και αναδάσώσεις.

Σύμφωνα με το σχέδιο Κοινής Υπουργικής Απόφασης (ΚΥΑ) με θέμα «Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τον Ορεινό Χώρο» υπάρχει ανάγκη για *«ολοκληρωμένη ανάπτυξη των ορεινών όγκων (δασική, γεωργική, κτηνοτροφική, τουριστική, πολιτιστική και περιβαλλοντική) με ανάδειξη και αξιοποίηση των τοπικών συγκριτικών πλεονεκτημάτων σε συνδυασμό με την προώθηση ειδικών πολιτικών απασχόλησης για τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και την παράλληλη διασύνδεση τους με τον ευρύτερο οικονομικο-λειτουργικό χώρο κάθε περιφέρειας, στο πλαίσιο των στρατηγικών κατευθύνσεων του Γενικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για την παραγωγική εξειδίκευση των ορεινών περιοχών»* (Άρθρο 2, Παρ. 1α).

Ως «προωθητικοί τομείς» ολοκληρωμένης ανάπτυξης του ορεινού χώρου επιλέγονται ο τουρισμός (με ιδιαίτερη έμφαση στις ήπιες μορφές εναλλακτικού ορεινού τουρισμού χωρίς να αποκλείονται κατά περίπτωση ο ιαματικός ή ο χιονοδρομικός τουρισμός), ο ορεινός αγροτικός τομέας (στο πλαίσιο μιας ολοκληρωμένης πολιτικής για την ύπαιθρο και με ενθάρρυνση της ανταγωνιστικότητας μέσω της ποιότητας) και η αξιοποίηση και ορθολογική χρήση των φυσικών πόρων (με έμφαση στην ανάπτυξη των ήπιων και ανανεώσιμων πηγών ενέργειας), του ορυκτού πλούτου και του υδάτινου δυναμικού. Επίσης θα δοθεί προτεραιότητα στην ενδυνάμωση και την οργάνωση επιλεγμένων ορεινών κωμοπόλεων στο πλαίσιο μιας εξειδικευμένης πολιτικής «ορεινής αστικής ανάπτυξης».

Όσον αφορά στην τυπολογία του ορεινού χώρου, ανάλογα με το βαθμό χωρικής ανάπτυξης των διαφόρων περιοχών διακρίνεται σε τρεις βασικούς τύπους περιοχών:

1. Αναπτυσσόμενες Ορεινές Περιοχές που συγκεντρώνουν κρίσιμη μάζα προϋποθέσεων ανάπτυξης

2. Φθίνουσες Ορεινές Περιοχές με περιθώρια αναστροφής των προβλημάτων τους.

3. Ορεινές Περιοχές με έντονα φαινόμενα παρακμής και τάσεις εγκατάλειψης.

Για την παρακολούθηση του επιπέδου ανάπτυξης των ορεινών περιοχών θα χρησιμοποιούνται δείκτες όπως το Α.Ε.Π. τους και η πολυμέρεια των τομέων και των κλάδων των παραγωγικών δραστηριοτήτων, παρά το γεγονός ότι επανειλημμένα έχει ασκηθεί εμπειρισταωμένη κριτική σχετικά με την αδυναμία του Α.Ε.Π. ως δείκτη να εκφράσει από μόνος του την πραγματική οικονομική κατάσταση σε τοπικό επίπεδο (Ρόκος 1999, 2004).

Σημειώνεται ότι το σχέδιο ΚΥΑ το οποίο παρουσιάζεται, συντάχθηκε το 2004 επί Υπουργίας Β. Παπανδρέου. Σύμφωνα με το Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. για το σχέδιο αυτό έχει ήδη γνωμοδοτήσει το Εθνικό Συμβούλιο Χωροταξίας το 2004 και αυτή τη στιγμή βρίσκεται σε εξέλιξη η διαδικασία επικαιροποίησής του η οποία αναμενόταν να ολοκληρωθεί μέσα στον Απρίλιο του 2007. Μέχρι τη στιγμή που γράφεται το κείμενο αυτό δεν υπάρχει καμία ενημέρωση από το Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. σχετικά με τις εξελίξεις όσον αφορά στην τελική μορφοποίηση, δημοσιοποίηση και υπογραφής της ΚΥΑ για Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τον Ορεινό Χώρο.

Σύμφωνα με το Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τον Τουρισμό (Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., 2007β), η βασική κατεύθυνση τουριστικής αξιοποίησης του ορεινού χώρου συνίσταται στη μέριμνα για την προστασία αναβάθμιση και ανάδειξη των φυσικών και ανθρωπογενών πόρων, τη βελτίωση της προσβασιμότητας, τη συγκρότηση τοπικών πολυθεματικών δικτύων και την προβολή των προορισμών. Επιπλέον προβλέπεται η δημιουργία βασικών προτύπων καθώς και εξειδικευμένων κατά περίπτωση κανόνων για το σχεδιασμό και τη δόμηση λαμβάνοντας υπόψη την παραδοσιακή αρχιτεκτονική και τις τοπικές παραδόσεις, χρήσης, υλικών και μορφών δόμησης και η υιοθέτηση φιλικών προς το περιβάλλον πρακτικών. Επίσης εξαγγέλλεται η αξιοποίηση εγκαταλελειμμένων ορεινών οικισμών που παρουσιάζουν αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον, με τη μετατροπή κτιρίων σε καταλύματα ή και με νέες μεγαλύτερου μεγέθους επενδύσεις (αύξηση μέχρι και 40% της υφισταμένης δομημένης επιφάνειας), με κίνητρα είτε προς τους σημερινούς ιδιοκτήτες είτε προς ενδιαφερόμενους επενδυτές.

Όσον αφορά στο χιονοδρομικό τουρισμό δεν προβλέπεται ευτυχώς η ανάπτυξη νέων χιονοδρομικών κέντρων, παρά μόνο ο εκσυγχρονισμός των υπαρχόντων. Τέλος, προτείνονται ειδικές μορφές τουρισμού για τον ορεινό χώρο όπως η ανάπτυξη αθλητικών δραστηριοτήτων (σπορ) του ορεινού χώρου (π.χ. ορειβασία, αναρρίχηση, κανόε-καγιάκ, rafting, αιωροπτερισμός, αλεξίπτωτο πλαγιάς) με παράλληλη ενίσχυση σωματείων και των συλλόγων των αθλημάτων του ορεινού χώρου και ο τουρισμός φύσης.

Στο Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τις Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας οι ημιορεινές και ορεινές περιοχές (δασικές ή χέρσες εκτάσεις), θεωρούνται περιοχές αξιοποίησης υδατικού δυναμικού, επομένως και κατάλληλες για την χωροθέτηση μικρών υδροηλεκτρικών έργων (Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. 2008).

Εν κατακλείδι, μπορεί κανείς να σχολιάσει ότι οι εξαγγελόμενες πολιτικές για τη «βιώσιμη ανάπτυξη» των ορεινών περιοχών, αποτελούν ουσιαστικά απλή υιοθέτηση των σχετικών πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Όμως τα θεμελιώδη συστατικά των πολιτικών αυτών, δηλαδή η ανταγωνιστικότητα, η επιχειρηματικότητα, η καινοτομία και οι ευέλικτες μορφές εργασίας δεν μπορούν να έχουν αντικειμενικά υπόσταση κατά μείζονα λόγο στις ορεινές περιοχές (Ρόκος 2001). Ειδικά για τις ορεινές περιοχές, η στρατηγική της αύξησης της ανταγωνιστικότητας, όχι μόνο δεν έχει αντικειμενική υπόσταση, αλλά μπορεί να έχει τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα και να οδηγήσει σε ακόμη μεγαλύτερο μαρασμό και εγκατάλειψη των ορεινών περιοχών, καθώς δεν θα μπορέσουν εύκολα να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των αγορών, λόγω του μικρού και πολυτεμαχισμένου γεωργικού κλήρου, της χαμηλής γονιμότητας και παραγωγικότητας, της έλλειψης υποδομών, της απομόνωσης και της αδυναμίας αυτοματοποίησης των καλλιεργητικών συστημάτων λόγω της ιδιαιτερότητας των τοπογραφικών συνθηκών. Τα χαρακτηριστικά αυτά αντικειμενικά συνεπάγονται ιδιαίτερα αυξημένο κόστος παραγωγής και διάθεσης των προϊόντων.

Επιπλέον η διεθνής εμπειρία έχει δείξει ότι όπου τα κράτη και οι περιφέρειες έχουν προσαρμόσει τα επιχειρησιακά τους σχέδια στις τοπικές ιδιαιτερότητες, τα αποτελέσματα είναι θετικότερα. Δυστυχώς στην Ελλάδα, τα προβλήματα και τα φυσικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά

των ορεινών περιοχών δεν λαμβάνονται υπόψη σε βάθος, με αποτέλεσμα και τα μέτρα να μην εξειδικεύονται κατά περίπτωση και γι' αυτό ο μαρασμός των ορεινών περιοχών όλο και επιτείνεται. Γι' αυτό και η Αξιοβίωτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη, αποτελεί αντικειμενικά, σε επίπεδο θεωρίας και πράξης, μονόδρομο ειδικά για τις ορεινές περιοχές της χώρας μας, προκειμένου να διαφυλαχθεί και να αναδειχθεί ο ιδιαίτερος φυσικός, περιβαλλοντικός και πολιτισμικός πλούτος τους.

Βιβλιογραφία

- Dax, T., 2004. *The Impact of EU policies on mountain development in Austria*, paper at the Regional Studies Association – International Conference “Europe at the Margins: EU-Regional Policy, Peripherality and Rurality”, Angers, France, 15-16 April 2004.
- Ε.Σ.Υ.Ε., 2005. *Κατανομή της εκτάσεως της Ελλάδος κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως*, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Αθήνα, 2005.
- Εφημερίδα της Κυβέρνησης, *Έγκριση του Γενικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης*, ΦΕΚ Α 128/2008, Ελληνική Δημοκρατία.
- European Commission, 2004. *Mountain Areas in Europe: Analysis of mountain areas in EU and member states, acceding and other European countries*. Final Report, European Commission contract No 2002.CE.16.0.AT.136, NORDREGIO (Nordic Centre for Spatial Development).
- Καρανικόλας, Π. και Μαρτίνος Ν., 1999. *Χωρική Διαφοροποίηση της Ελληνικής Γεωργίας με Ορίζοντα το 2010*, Στο «Η Ελληνική Γεωργία Προς το 2010», Επιμ. Ν. Μαραβέγιας, Εκδόσεις Παπαζήση / Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σελ. 245-292.
- Michailidou, E. and Rokos, D., 2005. *Land policy measures affecting livestock production and forestry in mountainous areas and wothr-living integrated development*, EAAP publication No. 115 “Animal production and natural resources utilisation in the Mediterranean mountain areas”, Ioannina Greece.
- Μιχαηλίδου, Ε. και Ρόκος, Δ., 2004. *Πολιτική γης για την Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη των Ορεινών Περιοχών στους τομείς της γεωργίας, κτηνοτροφίας και δασοπονίας*, Πρακτικά 3^{ου} Διεπιστημονικού Διαπανεπιστημιακού Συνεδρίου του Ε.Μ.Π. και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. «Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη στις Ορεινές Περιοχές. Θεωρία και Πράξη», 7-10 Ιουνίου 2001, Μέτσοβο, σελ. 209-250.
- NORDREGIO, 2004. *Mountain Areas in Europe: Analysis of mountain areas in EU member states, acceding and other European countries*, European Commission contract No 2002, CE.16.0.AT.136, Final report.
- OECD, 2008. *Country Trends of Environmental Conditions related to Agriculture since 1990: Greece*, Agriculture and Food, vol. 2008, no. 8, pp. 443-463.
- Παπαδημάτου, Α. και Ρόκος, Δ., 2004. «Βιώσιμη» και Αξιοβίωτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη στις ορεινές περιοχές της Ελλάδας και του κόσμου, Πρακτικά 3^{ου} Διεπιστημονικού Διαπανεπιστημιακού Συνεδρίου του Ε.Μ.Π. και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. «Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη στις Ορεινές Περιοχές. Θεωρία και Πράξη», 7-10 Ιουνίου 2001, Μέτσοβο, σελ. 141-170.
- Ρόκος, Δ., 2004. *Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη στις Ορεινές Περιοχές. Θεωρία και Πράξη*, Πρακτικά 3^{ου} Διεπιστημονικού Διαπανεπιστημιακού Συνεδρίου του Ε.Μ.Π. και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. «Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη στις Ορεινές Περιοχές. Θεωρία και Πράξη», 7-10 Ιουνίου 2001, Μέτσοβο, σελ. 79-140.
- Ρόκος, Δ., 2001. *Τεχνολογία, Πολιτισμός και Αποκέντρωση. Μια απόπειρα ολοκληρωμένης θεώρησης, προσέγγισης και ανάλυσης των πολυδιάστατων σχέσεων, αλληλεξαρτήσεων και αλληλεπιδράσεων τους στα επίπεδα της πολιτικής και της κοινωνίας*, 2ο Διεπιστημονικό Συνέδριο «Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο. Τεχνολογία, Πολιτισμός και Αποκέντρωση», Ε.Μ.Πολυτεχνείο - Δήμος Μετσόβου, 3-6.6.1998, Συνεδριακό Κέντρο Μετσόβου, Μέτσοβο, Εκδ. Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, σελ.65-86.
- Ρόκος, Δ., 1999. *Θεμελιώδεις Προϋποθέσεις για ένα Σχέδιο Αξιοβίωτης Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης. Η Περίπτωση μιας Ελληνικής Περιφέρειας. Από τη Θεωρία στην Πράξη*, Προσκεκλημένη

- Εισήγηση στο 6ο Παγκόσμιο Πανηπειρωτικό Συνέδριο, Ηγουμενίτσα 26-29 Αυγούστου 1999.
- Ρόκος, Δ., 1994. *Η Πολιτική Γης της Περιόδου 1945-1967. Κοινωνικοπολιτικά Αίτια και "Αναπτυξιακές" και Περιβαλλοντικές Προεκβολές*, στο Πρακτικά 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο 1945-1967», Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, Αθήνα 24-27.11.1994, σελ. 533-560.
- Ρόκος, Δ., 1993. *Όψεις της πολιτικής γης στην Ελλάδα της δεκαετίας του '80. Κριτική ανάλυση. Προοπτικές*, στο Πρακτικά 3ου Επιστημονικού συνεδρίου «Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα», Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, Αθήνα 27-29.11.1991.
- Ρόκος, Δ., 1980. *Φυσικά Διαθέσιμα και Ολοκληρωμένες Αποδόσεις*. Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη (και ανατύπωση Ε.Μ.Π. Αθήνα 1988 και 1992).
- Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. 2008. *Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τις Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας*, Αθήνα.
- Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε, 2007α. *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Περιβάλλον και Αειφόρος Ανάπτυξη 2007-2013*, Αθήνα.
- Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε, 2007β. *Στρατηγική μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων της εφαρμογής του Ειδικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τον Τουρισμό*, Αθήνα.
- Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε, 2004. *Σχέδιο ΚΥΑ με θέμα «Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τον Ορεινό Χώρο»*, Αθήνα.
- Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., 2000α. *Μελέτη για το Στρατηγικό Πρόγραμμα Δράσης για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη των Ορεινών Περιοχών*, Κέντρο Στρατηγικού Σχεδιασμού Πίνδος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., 2000γ. *Στρατηγικό Πλαίσιο Κατευθύνσεων για την Ανάπτυξη του Χιονοδρομικού Τουρισμού στην Ελλάδα*, ΚΕ.Π.Α.Μ.Ε., Αθήνα.
- Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., 2000β. *Οι Δυναμικές των Ορεινών και Προβληματικών Περιοχών στο Πλαίσιο των Γενικότερων Εξελίξεων και Μετασχηματισμού του Αγροτικού Χώρου. Χωροταξική Μελέτη*. Αθήνα.
- Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, 2007. *Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο Αγροτικής Ανάπτυξης 2007-2013*, Ειδική Γραμματεία Γ' ΚΠΣ.
- Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών, 2007. *Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς 2007-2013*, Γενική Γραμματεία Επενδύσεων και Ανάπτυξης, Αθήνα.
- Υπουργείο Τουριστικής Ανάπτυξης, 2006. *Συνθετικό κείμενο για το σχεδιασμό των παρεμβάσεων της προγραμματικής περιόδου 2007-2013 στον τομέα του τουρισμού*, Ομάδα Σχεδιασμού Προγράμματος Τουρισμού 2007-2013